

*Олена
Щербина*

ФІЛОСОФІЯ ЛОГІКИ, ФІЛОСОФСЬКА ЛОГІКА, АРГУМЕНТАЦІЯ

Замість вступу

Питання про долю логіки у ХХІ сторіччі трансформувалося у цілу низку питань, відповідь на які намагаються дати як логіки-філософи, так і логіки-математики. Серед розглядуваних у цьому контексті проблем однією із головних (якщо не найголовнішою) є проблема взаємозв'язку філософії та логіки. Питання, що їх порушують у контексті дослідження зазначеної проблеми, дають змогу говорити про тенденції розвитку логіки як наукової дисципліни, а отже про зосередження уваги на пріоритетних темах під час її викладання у вищих навчальних закладах.

Сьогодні немає єдиної відповіді на дуже важливі питання: «Яким є предмет логіки як науки?», «Як можлива філософська логіка?», «Чи можлива вона взагалі?», «Чи є логіка філософською дисципліною?». Проте це головні, але не всі питання, що виникають у логіків-науковців у зв'язку із сучасним станом логіки, який характеризується втратою визначеності.

Показником, що дає змогу робити висновки щодо тенденцій розвитку наукової дисципліни, є тематика конференцій. Не ставлячи за мету огляд всіх наукових конференцій, які відбуваються у світі логіки, коротко визначимо проблеми, порушені лише однією з них. Міжнародна конференція «Філософія та логіка — 2013» відбулася на філософ-

ському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У роботі конференції взяли участь фахівці у галузі філософії та логіки з одинадцяти країн світу. З доповідями виступили А. Балтаг, В. Васюков, Я. Воленські, В. Горанко, М. Димітру, Д. Зайцев, О. Карпенко, А. Конверський, Г. Малиновський, П. Матерна, І. Мікіртумов, О. Молчанов, І. Нінілуото, Дж. Олвейн, М. Попович, Г. Прист, Г. Санду, С. Сметс, Б. Гансон, І. Хоменко, Я. Шрамко. Головні теми, які обговорювали впродовж конференції: предмет логіки та питання про природу логічних законів; філософське значення неklasичних логік; перспективи розвитку сучасної логіки; проблема ревізії логіки; філософське роз'яснення та логічна експлікація поняття істини; проблема слідування і способи обґрунтування логічних систем; можливості застосування апарату сучасної логіки до аналізу філософських категорій; логіка та оцінки; формальна логіка проти неформальної: моделі міркувань для філософського та повсякденного дискурсу. Отже, тематика, текст доповідей на конференції свідчили про те, що у контексті взаємозв'язку філософії та логіки спрямування досліджень фахівців з логіки є різноплановими. Вони показують, що з розвитком різних напрямків сучасної логіки виникають нові філософські проблеми та з'являються можливості, яких не було раніше, для постановки та розв'язання філософських проблем.

Ця стаття спрямована на те, щоб показати тенденції розвитку сучасної логіки, проаналізувавши проблеми визначення філософії логіки, філософської логіки, взаємозв'язок логіки, теорії аргументації та юридичної аргументації. Останню розглядаємо як приклад царини можливого спрямування досліджень вітчизняних логіків, орієнтованих на прикладні аспекти логіки.

Філософія логіки та філософська логіка

Специфічні риси розвитку логіки у ХХ сторіччі сприяли виникненню дискусії серед логіків із приводу питання про співвідношення логіки й філософії. Зазначене питання має два аспекти. Йдеться про вплив філософії на логіку (філософія логіки) та вплив логіки на філософію (філософська логіка) [Боброва, 2003: с. 9].

Проте треба зазначити, що чітко розмежувати ці два напрямки досліджень не вдається. Дуже часто один підмінюють іншим. В аналітичному огляді «Філософія та логіка: Нові взаємозв'язки» Л. Боброва наголошує, що «у філософії логіки ставлять філософські питання, порушені розвитком логіки: це проблема предмета логіки, нового психологізму, проблема універсальності логіки, її змісту, проблема обґрунтування логічних систем, співвідношення логіки та онтології, логіки та епістемології, логіки та мови» [Боброва, 2003: с. 9—10]. До цього ж напрямку досліджень відносять і розгляд логіки як феномена культури (Г.Соріна, В. Меськов та ін.).

Означаючи галузь досліджень, що отримала назву «філософія логіки», О. Карпенко підкреслює, що для логіків-математиків нею є «розвиток теорії множин та відповідні питання про спосіб утворення множин і про природу числа. Виявлення парадоксів у теорії множин... поставило питання про природу самої математики» [Карпенко, 2003: с. 56].

Саме математики, які займались філософією логіки, отримали у ній значні результати. Йдеться про дослідження Г. Фреге, Б. Расела, Л. Брауера, К. Геделя, В. Квайна, Р. Карнапа та інших. У праці «Філософія логіки» В. Квайн розуміє логіку як систематичне вивчення логічних істин [Квайн, 2008: с. 5]. Філософія логіки у такому разі є інструментом для аналізу природної мови. Виходячи із назв розділів зазначеної книги, Квайн відносить до філософії логіки такі теми: «Значення та істина» (проблема висловлювань та речень, висловлювання як інформація, проблема розмитості емпіричного значення, істина та семантична згода); «Граматики» (рекурсивна граматики, категорії, логічна граматики, пропозиційні установки та модальність); «Істина» (істина та виконуваність, визначення істини згідно з Тарським, парадокс в об'єктній мові, зв'язок між семантичними та логічними парадоксами); «Логічна істина» (з точки зору структури, з точки зору підстановки, з точки зору моделей, з точки зору доведення, з точки зору граматики); «Сфера логіки» (проблема тотожності, теорія множин, квантифікація); «Девіантні логіки» (під цим він розуміє некласичні логіки, насамперед багатозначну логіку, інтуїціоністську логіку; проблеми логіки при перекладі); «Підгрунття логічної істини» (місце логіки, логіка та інші науки).

Аналізуючи сайти, що мають стосунок до філософії логіки, О. Карпенко зазначає, що сфера останньої є достатньо широкою. До її проблематики належать вчення про логічну форму, про логічні та семантичні категорії, теорія референції та предикації, ідентифікація об'єктів, проблема існування, вчення про пресупозиції, відношення між аналітичними та синтетичними судженнями, проблема наукового закону, інформативність логічних законів та багато іншого [Карпенко, 2003: с. 58].

У праці Дженіфер Фішер з філософії логіки до проблематики філософії логіки віднесено питання, пов'язані з визначенням логічної форми, логічного слідування, логічної істини, квантифікації, проблему логічної оцінки висловлювань про майбутні події, проблему неясності, питання щодо модальності, релевантної логіки тощо [Fisher, 2008].

На відміну від філософії логіки спочатку філософською логікою називали модальну логіку, бурхливий розвиток якої привернув широку увагу логіків із філософською орієнтацією. Сам термін «філософська логіка» з'явився в англomовній логіко-філософській літературі у 1950—1960-ті роки. На сьогодні цей термін не має єдиного вживання. «Різні фахівці у сучасній логіці та самій філософії філософську логіку розуміють по-різному, а радше, по-своєму» [Карпенко, 2003: с. 55].

О. Івін у книзі «Імплікація та модальності» також звертає увагу на вживання терміна «філософська логіка», зазначаючи, що цей термін може охоплювати ті розділи логіки, що орієнтовані на застосування як у філософії, так і в соціальних та гуманітарних науках (іноді сюди включають і природничі науки). У такому випадку філософську логіку протиставляють тим розділам сучасної логіки, що розвиваються, виходячи з вимог математики. Як приклад такого розуміння філософської логіки О. Івін наводить позицію Н. Решера, на думку якого «базисна логіка» є основою для двох різних галузей логіки, які дедалі більше розходяться. Йдеться про логіку, що розвивається у зв'язку із запитамі математики, та логіку, розраховану перш за все на проблеми філософії та соціальних і гуманітарних наук [Ивин, 2004: с. 25–26].

Як іншу позицію з приводу розуміння філософської логіки О. Івін наводить точку зору Я. Хінтикки, який підкреслює органічний зв'язок філософських та нефілософських проблем логіки. Я. Хінтикка вважає, що всередині логіки неможливо виокремити частини, які особливим чином пов'язані з філософією. На його думку, зв'язки різних розділів логіки з їх позалогічними застосуваннями є відносними та мінливими. Я. Хінтикка вважає, що, називаючи певні розділи логіки «філософською логікою», треба пам'ятати, що у тій частині логіки, яка не входить у «філософську логіку», також можуть бути розділи, які настільки ж цінні з філософської точки зору, як і ті, що входять до неї [Ивин, 2004: с. 26].

Сам же О. Івін вважає, що «філософська логіка» не є власне логікою. Це — філософія, точніше, окремі її фрагменти, але потлумачені із застосуванням не тільки природної мови, доповненої певною філософською термінологією, але й за допомоги формалізованих мов логіки. Останні дають змогу надати низці філософських проблем точність, якої бракує їм, провести більш ясні межі між філософськими принципами, виявити їхні логічні зв'язки тощо. Далеко не всі філософські проблеми допускають «логічну обробку», сама можливість останньої не означає, що проблема, яка по своїй суті є філософською, перетворюється на проблему логіки [Ивин, 2004: с. 26–27].

Називаючи філософські проблеми, при обговоренні яких доцільно використовувати логіку, О. Івін підкреслює, що такий розгляд не означає підміни логікою філософії. «Логіка тільки надає засоби, які дають філософії змогу з більшою строгістю та переконливістю розв'язувати свої проблеми. У свою чергу, логіка, використовувана у філософському аналізі, сама отримує потужні імпульси в результаті зворотного впливу своїх застосувань. Має місце саме взаємодія логіки та філософії у дослідженні певних проблем, а не просте застосування готового апарату логіки до деякого зовнішнього для цього матеріалу» [Ивин, 2004: с. 27].

Аналізуючи останню думку О. Івіна, стає незрозумілою його позиція щодо визначення філософської логіки як філософії або окремих її

фрагментів. Адже, якщо йдеться про взаємодію логіки та філософії під час дослідження певних філософських проблем, то яким чином логіка перетворюється на філософію? Зрозуміло, що використання апарату логіки у процесі дослідження філософських проблем удосконалює його, підштовхує логіків до створення логічних теорій з більшими можливостями. Проте це не означає підміну логіки філософією.

Еволюцію поглядів на розуміння, а отже, і становлення філософської логіки детально проаналізував О. Карпенко у зазначеній вище статті. Серед існуючих монографій за цією тематикою О. Карпенко відзначає існування єдиної російською мовою під назвою «Філософська логіка», автором якої є А. Шуман. Вийшла друком ця монографія 2001 року. У ній під філософською логікою розуміється загальна семантика різноманітних логічних числень.

Не переслідуючи мету глибокого розгляду цього питання, зазначимо, що з 2001 року виходить 18-томне видання «Довідника з філософської логіки» (Handbook of Philosophical Logic. 2nd ed. / Ed. by D.M. Gabbay, F. Guenther), в якому до філософської логіки приєднують практично все, що не належить до таких чотирьох розділів математичної логіки, як теорія моделей, теорія множин, теорія рекурсії і теорія доведень.

2002 року вийшов збірник статей (перевиданий 2006 року), який відображає сучасне розуміння його авторами філософської логіки [Jasquette, 2002]. Збірник містить 46 статей, згрупованих у 14 розділів: «Історичний розвиток логіки», «Символічна логіка та звичайна мова», «Філософські виміри логічних парадоксів», «Істина та визначена дескрипція у семантичному аналізі», «Поняття логічного слідування», «Логіка, існування та онтологія», «Метатеорія і царина та межі логіки», «Логічні підґрунтя теорії множин та математики», «Модільні логіки та семантика», «Інтуїціоністська, вільна та багатозначні логіки», «Індуктивна, нечітка та квантово-ймовірнісна логіки», «Релевантні та паранесуперечливі логіки», «Логіка, машинізація та когнітивна наука», «Механізація логічного висновку та виявлення доведень».

Не можна не вказати працю Дж. Бургеса «Філософська логіка», яка вийшла друком 2009 року. Книга містить шість розділів: «Класична логіка», «Темпоральна логіка», «Модальна логіка», «Логіка умовних висловлювань», «Релевантна логіка», «Інтуїціоністська логіка». Її автор розуміє під філософською логікою частину логіки, яка має справу з тим, що класична залишає поза цариною свого дослідження або приймає як заздальгідь хибне [Burgess, 2009: p. 1]. Що ж до філософії логіки, то Дж. Бургес зазначає: «Те, що є логічні форми та як вони пов'язані з лінгвістичними формами — це глибокі та складні питання не філософської логіки, а філософії логіки» [Burgess, 2009: p. 2].

Отже, поняття філософської логіки не визначено однозначно сучасними логіками. А чи можливо це зробити взагалі? На мою думку, логіка є

філософською наукою. У ній важко відділяти ті напрямки, які особливим чином пов'язані з філософією, від інших, які нібито взагалі до неї не мають стосунку. Вважаю, що у питанні розуміння філософської логіки думка Я. Хінтикки є найбільш слухною.

Філософська логіка, аргументація, юридична аргументація

Впродовж останніх тридцяти п'яти років активно розробляють близьку до логіки дисципліну — теорію аргументації, яка орієнтована на безпосередньо практичне застосування.

Аналізуючи взаємозв'язок філософської логіки та аргументації у контексті обговорення теми моделювання природних міркувань, Д. Зайцев зазначає, що «незважаючи на спорідненість з логікою, доля теорії аргументації складається принципово по-іншому. З одного боку, добре відомо, що дослідження в галузі аналізу аргументативної діяльності стимулювали виникнення логіки. З іншого — за минулі сторіччя логіка встигла сформуватися як цілком строга наука, а теорія аргументації, яка не уступає логіці кількістю робіт та персоналій, так і не перетворилась на єдину, загально визнану наукову дисципліну» [Зайцев, 2009: с. 8]. На це звертає увагу авторитетний спеціаліст у галузі теорії аргументації Ф. ван Ємерен [Важнейшие концепции, 2006: с. 15].

Від середини ХХ сторіччя теорія аргументації як напрямок досліджень, який підтримує традиції античної діалектики, риторики та логіки, переживає другу молодість. Виокремлюють дві головні причини активізації досліджень у цій галузі. Це, по-перше, зміна у політичному устрої повоєнного світу та потреба у нових стандартах політичної ситуації, по-друге, розвиток штучного інтелекту, логічного програмування та *computer science* [Зайцев, 2009].

Поясненням того, що теорія аргументації є новопосталою дисципліною, може бути те, що через кардинальну зміну культурної ситуації виникла потреба у розробці нових концепцій, нових підходів до старих питань. Про новизну культурної ситуації свідчить необхідність особливої уваги до етики публічних виступів та соціальних взаємодій [Герасимова, Новоселов, 2003].

Серед чинників соціального життя, що впливають на оновлення форм раціонального мислення та діалогу, називають такі: масовість комунікацій та інтенсифікація ділового та культурного обміну; інформаційні технології, технології PR; інформаційні війни; глобалізація та пов'язані з нею протиріччя; плюралізм культурних традицій та мов, отже, і проблеми взаємодії соціокультурних систем; проблеми міжкультурних та цивілізаційних комунікацій; диференціація наук та пошуки інтегративних мов пі-

знання та спілкування; індивідуалізація особистості і проблеми діалогу світоглядів тощо [Герасимова, Новоселов, 2003: с.32].

Сучасні дослідження з аргументації є міждисциплінарними. Всі нові наукові концепції аргументації реалізують системний підхід до неї. На думку І. Герасимової та М. Новоселова, «теорія аргументації як логічна дисципліна увібрала до себе досягнення логічної методології, але через практичну орієнтацію її можна назвати логічною інженерією» [Герасимова, Новоселов, 2003: с. 33].

Виокремлюють такі важливі напрямки дослідження аргументації, пов'язані з логічним підходом: філософсько-методологічний підхід, логіко-методологічний та логіко-прагматичний підходи, логіко-семіотичний підхід, логічна герменевтика, формально-логічне моделювання аргументації. Останній у своїх прикладних напрямках тісно змикається з когнітивним моделюванням [Герасимова, Новоселов, 2003: с. 36].

Логіка і теорія аргументації пов'язані з аналізом міркувань. Проте міркування є об'єктом вивчення логікою, а для теорії аргументації вони є засобом змінити позицію опонента у полеміці. Як результат, у теорії аргументації принципово інше тлумачення міркувань. Логіці притаманне формальне доведення, тобто йдеться про ланцюжок міркувань, побудованих відповідно до чітких правил, що ведуть від істинних засновків до висновку (доводжуваної тези), формулювання та зміст яких відомий заздалегідь. Змінити позицію суб'єкта за допомоги міркувань — таке завдання стоїть в аргументації. Природні міркування, за допомоги яких ведеться аргументація, мають модифікувальний характер [Зайцев, 2009: с. 8].

Посилаючись на історичну специфіку розвитку теорії аргументації, Д. Зайцев вважає моделювання аргументативних міркувань однією з багатооб'єктивних галузей застосування філософської логіки. Він наголошує на тому, що у цьому процесі виокремлюються два напрямки досліджень. Перший, що йде від античної діалектики та риторики, полягає «у розгляді аргументації як специфічної комунікативної діяльності та виробленні практичних рекомендацій для її успішного здійснення... Другий... пов'язаний з комп'ютерними застосуваннями, передбачає побудову абстрактних формальних систем для моделювання і репрезентації природних модифікувальних (немонотонних) міркувань засобами логічного програмування» [Зайцев, 2009: с. 9].

Підтримуючи позицію Д. Зайцева щодо ставлення до суперечки про те, вивчає сучасна (філософська) логіка міркування чи ні, та його пропозицію зняти це непросте питання, звернувши увагу на природні міркування у полеміці, додамо ще й пропозицію більш активного звернення логіків-філософів до прикладних аспектів цієї науки.

Однією із дослідницьких проблем у теорії аргументації є аргументація у прикладних дослідженнях. Серед зазначених розробок важливе місце посідає вивчення аргументації в галузі права.

Вперше інтерес до юридичної аргументації зародився серед теоретиків права. У 1970—1980-х роках низку міжнародних конференцій було присвячено темі зв'язку аргументації та права. Саме у цей час і серед теоретиків аргументації почав зростати інтерес до юридичної аргументації.

Аналізуючи праці в галузі юридичної аргументації, науковці виокремлюють три різних підходи до її вивчення: логічний, риторичний (іноді його називають топіко-риторичний), діалектичний. У межах останнього вирізняють прагма-діалектичний підхід, в якому дослідження в галузі юридичної аргументації поділяють на філософський, теоретичний, аналітичний, емпіричний та практичний компоненти. Логічний підхід ще називають формальним, оскільки наголос у ньому роблять на формальних аспектах юридичної аргументації.

Раніше ми вже аналізували переваги та недоліки зазначених підходів, а також аналітичний та герменевтичний аспекти логічного аналізу юридичної аргументації [Щербина, 2006; Щербина, 2013].

У сучасних юридико-логічних дослідженнях термін «логіка» можуть вживати як у широкому, так і у вузькому значенні, що спричиняє термінологічну плутанину, а, отже, і неясність у поглядах щодо застосування логіки в юридичній галузі. Під широким значенням терміна «логіка» мають на увазі поєднання формальної, неформальної логік та риторики, тобто йдеться про логічне знання взагалі. У вузькому значенні під логікою розуміють тільки формальну логіку. Плутанину підсилює те, що дослідники не завжди пояснюють значення, в якому вживають певний термін. Крім того, до цього додається ще й трудність у неоднозначній відповіді на питання: «Чи є неформальна логіка логікою?».

Одні дослідники вважають, що неформальна логіка не має стосунку до логічного знання [Уйомов, 1997: с. 7; Hintikka, 1999], інші — що неформальну логіку слід віднести до логічного знання [Freeman, 1994: р. 36—37]. З приводу цього питання є ще одна точка зору, відповідно до якої неформальна логіка ближче до дисциплін, які займаються теоретичними та практичними проблемами аргументації [Eemeren, 2009: р.117; Hitchcock, 2007: р.100]. У зв'язку з цим існують різні підходи до визначення неформальної логіки та різні пропозиції щодо зміни назви цієї дисципліни [Хоменко, 2012: с. 100—101].

На наш погляд, неформальна логіка належить до царини логічного знання. Вона розробляє неформальні критерії, методологію дослідження аргументацій (їх інтерпретації, оцінки, реконструкції, критики) у реальних процесах комунікації.

Яку ж роль відіграє логіка у дослідженні юридичної аргументації? На нашу думку, логіка у широкому розумінні, тобто йдеться про логічне знання взагалі, є методологією (сукупністю підходів, способів, методів, прийомів, процедур) для аналізу юридичної аргументації. Логіка у вузькому

розумінні, тобто формальна логіка, є методологічним підходом (поряд із риторичним та діалогічним) до аналізу юридичної аргументації.

Виходячи з «модельного» підходу до ролі логіки у праві, згідно з яким формально-логічний апарат вважають ефективним способом моделювання процесів обґрунтування у праві, формальна логіка є моделлю правового міркування. Формально-логічні процедури обґрунтування рішень є моделями, що відображають ходи та етапи міркування. Така модель виявляє внутрішні логічні зв'язки між структурними елементами міркування. При цьому, залежно від різних концепцій права (позитивізму, натуралізму, соціологічної теорії), формальна логіка будує й різні моделі правового міркування. Отже, логіка у вузькому розумінні розвиває формальні методи аналізу та моделювання аргументації у нормативних контекстах.

Що стосується розробленості зазначеної проблематики вітчизняними логіками, то треба відзначити, що окремі питання логіки аргументації у діяльності юристів розглянуто у працях О. Гвоздіка, А. Ішмуратова, А. Конверського, В. Титова, О. Тягло, І. Хоменко, О. Юркевич.

Проте, незважаючи на науковий доробок у царині теорії аргументації, існуючі праці з питань застосування методів сучасної логіки в праві, у вітчизняній логічній літературі відсутнє цілісне дослідження різних аспектів логічного аналізу правової аргументації. Вважаємо, що це є перспективним напрямком досліджень у галузі прикладної логіки. Зосередження уваги вітчизняних логіків, орієнтованих на дослідження прикладних аспектів цієї науки, на демонстрації можливостей використання апарата сучасної логіки у розв'язанні правових проблем в Україні, серед яких і проблеми юридичної аргументації, свідчатиме про практичну доцільність залучення логіків як допоміжних експертів до законодавчого процесу.

Не хотілося б залишати осторонь питання викладання логіки та дисциплін логічного циклу. Вважаємо, що проблеми, розглядувані у цій статті, належить висвітлювати при викладанні спецкурсів з логічних дисциплін студентам зі спеціалізації «логіка».

На останній конференції (травень 2012 року) «Проблеми викладання логіки та дисциплін логічного циклу», яку проводять один раз на два роки з 2004 року на філософському факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка силами кафедри логіки, у виступах наголошувалося, що сьогодні важко дати майбутнім фахівцям з логіки універсальні знання з усіх напрямків сучасної логіки. Підкреслювалося, що у більшості світових центрів цю проблему розв'язують через розвиток певних наукових шкіл, сфокусованих на достатньо вузьких темах досліджень. Як вихід із такого становища пропонували перейняти досвід кафедри логіки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка у підході до викладання спецкурсів для спеціалізації. Йдеться про залучення викладачів та вчених з Росії та країн Західної

Європи до процесу викладання, а також проведення науково-теоретичних семінарів з логіки у режимі *on-line* конференції. При читанні курсу логіки для студентів нефілософських спеціальностей ВНЗ враховувати профіль їхньої майбутньої спеціальності.

ДЖЕРЕЛА

- Боброва Л.А. *Философия и логика: Новые взаимосвязи.* — М., 2003. — 64 с.
- Важнейшие концепции теории аргументации. — СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 2006. — 296 с.
- Герасимова И.А., Новоселов М.М. *Искусство убеждения в традициях логической науки // Мысль и искусство аргументации.* — М.: Прогресс-Традиция, 2003. — 400 с.
- Зайцев Д.В. *Философская логика и аргументация // Полигнозис.* — 2009. — № 1 (34). — С. 3—11.
- Ивин А.А. *Импlications и модальности.* — М.: ИФ РАН, 2004. — 126 с.
- Карпенко А.С. *Современные исследования в философской логике // Вопросы философии.* — 2003. — № 9. — С. 54—75.
- Куайн У.В.О. *Философия логики.* — М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2008. — 192 с.
- Уемов А.И. *Основы практической логики с задачами и упражнениями.* — Одесса: Изд-во ОГУБ, 1997. — 388 с.
- Хоменко И.В. *Теоретические проблемы неформальной логики: конфликты точек зрения // Гуманітарні студії : Збірник наукових праць.* — К.: ВПЦ «Київський університет». — 2012. — Вип. 15. — С. 99—108.
- Щербина О.Ю. *Переваги та недоліки логічного (формального) підходу до аналізу правової аргументації // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія».* — К.: ВПЦ «Київський університет». — 2006. — Вип. 76—79. — С. 208—211.
- Щербина О.Ю. *Аналітичний та герменевтичний аспекти логічного аналізу юридичної аргументації // Гілея: Науковий вісник. Збірник наукових праць.* — К.: ВІР УАН, 2013. — Вип. 72 (№ 5). — С. 477—481.
- Burgess J.P. *Philosophical Logic.* — Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2009. — 153 p.
- Jacquette D. (ed.) *A Companion to Philosophical Logic.* — Blackwell Publishing Ltd, 2002. — 816 p.
- Eemeren F.H. van. *The Study of Argumentation // The SAGE Handbook of Rhetorical Studies.* — S.l.: SAGE, 2009. — P. 109—124.
- Fisher J. *On the Philosophy of Logic.* — Belmont: Thomson Wadsworth, 2008. — 225 p.
- Freeman J.B. *The Place of Informal Logic in Logic // New Essays in Informal Logic / Ed. by R.H. Jonson, J.A. Blair.* — Windsor; Ontario: Informal Logic, 1994. — P. 36—49.
- Hintikka J. *Selected Papers.* — Dordrecht; Boston: Kluwer Academic Publishers, 1999. — 289 p.
- Hitchcock D. *Informal Logic and Concept of Argument // Handbook of the Philosophy of Science. Vol.5. Philosophy of Logic / Gabbay D.M., Thagard P., Woods J. (Series Eds.), Jacuette D. (Vol. Ed.).* — Amsterdam: Elsevier D.V., 2007. — P. 100—129.

Олена Шербина — кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Галузь наукових інтересів — логіка, теорія аргументації, юридична аргументація.
